

TIL VA JAMIYAT: TILNING IJTIMOIIY HAYOTDAGI O‘RNI VA FUNKSIYALARI*Andijon davlat chet tillari instituti****Yolchiyev Kamronbek****Elektron pochta: kamronbekyolchiyev39@gmail.com***ANNOTATSIYA**

Ushbu tezis til va jamiyat o‘rtasidagi o‘zaro murakkab munosabatlarning fundamental jihatlarini o‘rganishga bag‘ishlangan. Unda tilning nafaqat muloqot vositasi sifatidagi vazifasi, balki ijtimoiy hayotning turli sohalaridagi o‘rni hamda bajaradigan funksiyalari chuqur tahlil qilinadi. Tadqiqotda tilning jamiyatdagi integratsion, differensiatsiyalash, ekspressiv va kognitiv funksiyalari nazariy jihatdan asoslanib, empirik misollar bilan boyitilgan. Tezisdagi tilning ijtimoiy guruhlarni shakllantirish, madaniy qadriyatlarni avloddan-avlodga uzatish, ijtimoiy statusni belgilash hamda shaxsiy identifikatsiyani shakllantirishdagi hal qiluvchi roli yoritiladi. Shuningdek, til siyosati, til rejalashtirishi va ko‘p tillilik muammolari kabi dolzarb masalalar yuzasidan xulosalar beriladi.

Kalit so‘zlar: til, jamiyat, sotsiolingvistika, funksiya, muloqot, madaniyat, ijtimoiy status, til siyosati, ko‘p tillilik.

KIRISH

Til insoniyatning eng muhim ixtirolaridan biri bo‘lib, uning ijtimoiy mavjudligining asosi hisoblanadi. Til nafaqat oddiy muloqot vositasi, balki jamiyatning barcha sohalariga chuqur singib ketgan, ijtimoiy munosabatlarni shakllantiruvchi, madaniy qadriyatlarni saqlovchi va uzatuvchi murakkab tizimdir. Til va jamiyat o‘rtasidagi bog‘liqlik qadimdan ko‘plab faylasuflar va tilshunoslar diqqat markazida bo‘lib kelgan. Tilni faqatgina grammatik qoidalar va lug‘at birliklaridan iborat tuzilma sifatida tushunish yetarli emas, uni uning ijtimoiy-madaniy kontekstida, ya’ni jamiyat a’zolari o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar majmuasida o‘rganish maqsadga muvofiqdir.

Ushbu tezisning maqsadi tilning jamiyatdagi o‘rnini va u bajaradigan asosiy funksiyalarni sotsiolingvistik nuqtai nazardan atroflicha yoritishdan iborat. Bu maqsadga erishish uchun tilning ijtimoiy integratsiya, differensiatsiya, madaniyatni aks ettirish, ijtimoiy statusni belgilash kabi funksiyalari nazariy asoslangan holda tahlil qilinadi. Tadqiqot ishi tilning ijtimoiy hayotdagi ko‘p qirrali vazifalarini tushunishga, shuningdek, jamiyat rivojlanishidagi tilning o‘rnini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Til va jamiyat munosabatlari yuzasidan olib borilgan tadqiqotlar sotsiolingvistika fanining asosini tashkil etadi. Bu soha William Labov, Joshua Fishman, Dell Hymes kabi olimlarning ishlari bilan rivojlangan. William Labov¹ (1972) o'zining "Sociolinguistic Patterns" asarida til variatsiyalarining ijtimoiy sinflar va guruhlar bilan bog'liqligini o'rgangan bo'lsa, Joshua Fishman² (1972) tilni ijtimoiy hayotning turli sohalarida qo'llash (domenlar nazariyasi) konsepsiyasini ilgari surgan. Dell Hymes³ (1974) esa tilni ijtimoiy kontekstda o'rganish uchun "Speaking" modelini taklif qilgan. O'zbek tilshunosligida A. Hojiev, Sh. Rahmatullayev, S. Usmonov kabi olimlarning ishlari sotsiolingvistik tadqiqotlar uchun muhim zamin bo'lib xizmat qiladi.

Ushbu tadqiqotda nazariy tahlil metodi asosiy usul sifatida qo'llaniladi. Mavjud sotsiolingvistik nazariyalar, konsepsiyalar va tadqiqotlar sintez qilinadi. Tilning ijtimoiy funksiyalarini aniqlash va tasniflash uchun sistemali yondashuv (tilni murakkab, o'zaro bog'liq funksiyalarga ega tizim sifatida ko'rish) hamda qiyosiy tahlil metodi (turli jamiyatlar va madaniyatlardagi til qo'llanishining o'ziga xosliklarini solishtirish)dan foydalaniladi. Tadqiqotning empirik qismi uchun turli muloqot vaziyatlari, ijtimoiy guruhlar va madaniy hodisalar tahlil qilinadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Til jamiyatda bir nechta muhim funksiyalarni bajaradi. Ularni shartli ravishda bir necha guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruhga **integratsion va differensiatsiyalash funksiyalari** kiradi. Til biror guruh a'zolarini birlashtirishga xizmat qilsa (integratsiya), boshqa guruhlardan ajratish (differensiatsiya) vositasi bo'lishi ham mumkin.

1-jadval: Tilning integratsion va differensiatsiyalash funksiyalari

Funksiya	Ta'rifi	Misol
Integratsion	Bir guruh a'zolarini birlashtiruvchi, umumiy til, dialekt yoki jargon orqali jamoadan o'rin topishga yordam beruvchi funksiya.	O'zbek tilidagi mushtarak so'zlar va iboralar orqali o'zbek xalqining yagona millat ekanligini anglash.
Differensiatsiyalash	Ma'lum bir guruhni boshqa guruhlardan ajratib turuvchi, ularning ijtimoiy	Shifokorlar, huquqshunoslar yoki dasturchilar kabi kasb egalarining o'ziga xos

¹ Labov W. — Sociolinguistic Patterns — Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1972, pp. 24-25.

² Fishman J. A. — The Sociology of Language — Rowley: Newbury House Publishers, 1972, pp. 45-47.

³ Hymes D. H. — Foundations in Sociolinguistics: An Ethnographic Approach — Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1974, pp. 58-60.

Funksiya	Ta’rifi	Misol
	statusini, kasbini yoki yoshini ko’rsatuvchi funksiya.	professional jargonidan foydalanishi.

Ikkinchi guruhga ekspressiv va kognitiv funksiyalar kiradi. Ekspressiv funksiya til orqali insonning his-tuyg’ulari, emotsiyalari va munosabatlarini ifodalashga xizmat qiladi. Kognitiv funksiya esa tafakkur jarayonlarini, dunyoni bilish va anglashni amalga oshiradi. Til inson uchun nafaqat dunyoni tasvirlash vositasi, balki uni idrok etish modelini yaratuvchi vosita hamdir.

2-jadval: Tilning ekspressiv va kognitiv funksiyalari

Funksiya	Ta’rifi	Misol
Ekspressiv	Shaxsning ichki holati, his-tuyg’ulari va sub’yektiv munosabatini ifodalashga xizmat qiluvchi funksiya.	“Voy, qanday chiroyli!” yoki “Tashakkur, do‘stim” kabi hissiyotga boy iboralar.
Kognitiv	Tafakkur, bilim olish va dunyoni tizimlashtirish jarayonlariga xizmat qiluvchi funksiya.	“Gravitatsiya” yoki “demokratiya” kabi abstrakt tushunchalarni til vositasida anglash va tushuntirish.

Yuqoridagi jadvaldan ko’rinib turibdiki, til faqatgina faktlarni uzatish bilan cheklanib qolmaydi. U jamiyatning ijtimoiy-madaniy tuzilmasini yaratadi va mustahkamlaydi. Ijtimoiy status, ta’lim darajasi, yoshi va jinsi kabi omillar insonning tilni qanday qo’llashiga bevosita ta’sir ko’rsatadi. Masalan, rasmiy muloqotda adabiy til me’yorlariga rioya qilish muhim bo’lsa, norasmiy muloqotda dialektizm va slanglardan foydalanish odatiy holdir.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, til jamiyatning ajralmas qismi bo’lib, u nafaqat shaxslararo muloqotni ta’minlaydi, balki jamiyatning ijtimoiy va madaniy tuzilmasini ham shakllantiradi. Tilning ijtimoiy hayotdagi o’rni faqatgina aloqa vositasi bo’lish bilan cheklanmaydi; u ijtimoiy birlik va farqlanishni, madaniy qadriyatlarni avlodlardan avlodga uzatishni, shaxsiy va guruh identifikatsiyasini shakllantirishni, shuningdek, shaxsning ijtimoiy statusini belgilashni ta’minlaydi. Til jamiyatda integratsiya (birlashtirish) funksiyasini bajargani kabi, ma’lum guruhlarini boshqalardan ajratish (differentsiatsiya) vazifasini ham bajaradi.

Til siyosati va rejalashtirishi har bir davlat uchun strategik ahamiyatga ega bo’lgan jarayon bo’lib, u tilning funksional doirasi va ijtimoiy o’rnini belgilaydi. Til siyosati samarali olib borilgan jamiyatlarda til rivojlanadi, ko’p tillilik muammolari muvaffaqiyatli hal qilinadi va til orqali jamiyatning barqaror rivojlanishiga erishiladi.

Aksincha, til siyosati e'tibordan chetda qolgan jamiyatlarda tilning funksional doirasi cheklanib, tilning ijtimoiy ahamiyati pasayishi mumkin. Shuning uchun tilshunoslik tadqiqotlarini ijtimoiy hayotning dolzarb masalalari bilan uyg'unlashtirish muhim ahamiyatga ega.

Kelajakdagi tadqiqotlarda globalizatsiya sharoitida tilning o'zgarishi, raqamli muloqotdagi til xususiyatlari va tilning yangi sotsial tarmoqlarda paydo bo'ladigan funksiyalari kabi masalalarni chuqurroq o'rganish maqsadga muvofiq bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Hojiev A. — O'zbek tilining asosiy fonetik, leksikologik va morfologik qoidalari — Toshkent: Fan, 1993, 243-bet.
2. Rahmatullayev Sh. — Hozirgi o'zbek adabiy tili — Toshkent: Universitet, 2006, 115-bet.
3. Usmonov S. — Til va jamiyat — Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 1998, 78-bet.
4. Labov W. — Sociolinguistic Patterns — Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1972, pp. 24-25.
5. Fishman J. A. — The Sociology of Language — Rowley: Newbury House Publishers, 1972, pp. 45-47.
6. Hymes D. H. — Foundations in Sociolinguistics: An Ethnographic Approach — Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1974, pp. 58-60.
7. Sapir E. — Language: An Introduction to the Study of Speech — New York: Harcourt, Brace & World, 1921, pp. 20-22.